

УДК 316.6

DOI 10.31392/NPU-VOU.2021.4(83).06

ТВОРЧИСТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПТУ «BRAIN-PSYCHE- (MIND/CONSCIOUS- NESS...)»

Діана КОЗОБРОДОВА

кандидат філософських наук,
психолог-консультант КЦ «Альфалогія»,
Одеса ORCID: 0000-0001-8882-2364

© Козобродова Д., 2021

Ключові слова: творчість, креативність, психосинергетика, концепт «brain-psyche-(mind/consciousness...)», самоорганізація

У статті аналізується проблема творчості з позицій психосинергетики, в якій психіка людини розглядається в єдності своєї природної цілісності, що виражається концептом «*brain-psyche-(mind/consciousness...)*». Особливістю даного концепту є представлення мозку та психіки та її складових як нелінійних цілісностей, синергетичних об'єктів, що взаємодіють як складні відкриті системи/середовища. Виходячи з синергетичних характеристик цього концепту (його нелінійності, хаотизації, самоорганізації, тощо) робиться висновок про самоорганізаційний механізм творчості як активної психічної діяльності особистості, що сприяє її саморозвитку та самореалізації. У процесі творчості проявляється цілісність особистості, нелінійно та динамічно задіяні різні рівні її психічної системи/середовища. Тобто, на наш погляд, повною мірою творчий процес забезпечується самоорганізаційними

процесами, які діють у внутрішньому психічному середовищі особистості. У статті проводиться розрізнення понять творчості та креативності на підставі лінгвістичного та філософського аналізу, які показують різні смисли та значення цих понять. У ній також розглядаються основні концепції творчості та креативності, що існують у сучасній психології, робиться висновок про відмінність творчості та креативності як різних рівнів створення нового: творчість вказує на новизну в онтологічному аспекті, тобто воно спрямоване на нове як раніше не існувало. Креативність сприймається як здатність створювати лише нові комбінації вже існуючих конструкцій, матеріалів, елементів, тощо. Зазначається, що педагогічний аспект креативності полягає в тому, що її можна формувати та розвивати у процесі виховання та навчання, що потребує, однак, особливих умов та індивідуального походу. Доведено, що психосинергетичне дослідження творчості, яке базується на концепті «*brain-psyche-(mind/consciousness...)*» спрямовано на впровадження людиномірних та психомірних методів і практик, що допомагають розвинути творчі здібності людини.

учасна людина живе у перетвореному нею самою соціокультурному світі, що оточений незліченними продуктами її творчої та інноваційної діяльності, починаючи від творів мистецтва та закінчуючи новітніми технологіями та штучними системами. «Здатність винаходити нове і втілювати нові ідеї в реальність, очевидно, є найважливішою (якщо не головною) особливістю, що відрізняє людину від вищих приматів та інших високоорганізованих тварин, сусідів з еволюційного дерева» [5, с. 91]. Творчість як сутнісна характеристика людини проявляється в різних формах, починаючи з найдавніших часів історії людства, і, безсумнівно, відіграє фундаментальну роль у процесі виживання, як окремої людини, так і окремого народу, та й всього людства в цілому [11, с.140]. Таким чином, з одного боку, можна говорити про творчість як норму людського буття, а з іншого – воно ще досі залишається одним із загадкових явищ психічного життя людини.

Це завдяки тому, що у творчості практично задіяні у різному вигляді майже всі психічні процеси: «...творчість – це повна зосередженість всієї духовної і фізичної природи. Воно охоплює не тільки зір і слух і всі п'ять почуттів людини, воно захоплює, крім того, і тіло, і душу, і розум, і почуття, волю і пам'ять, уяву» (К. Станіславський). Тож існує окремий напрямок дослідження в психології – психологія творчості, у якій робляться зусилля дослідників різних шкіл до створення загальної універсальної теорії творчості. Але крім того, інтерес до цього феномену виявляли інтерес філософи, соціологи, історики, лінгвісти та інші вчені.

У філософії ще з античних часів розуміли творчість з двох позицій: як божественне діяння – тобто виникнення та розвиток природного Космосу, і як людське мистецтво, ремесло («техне»), що потребує конкретних умінь та навичок [14, с. 44]. На онтологічний зміст творчості вказував Платон, коли писав, що творчість має універ-

сальний характер: «будь-який перехід з небуття в буття - це творчість, і, отже, створення будь-яких творів мистецтва і ремесла можна назвати творчістю, а всіх, хто є ремісниками - їх творцями» [15, с.161]. Цей платонівський постулат є, мабуть, граничним філософським узагальненням принципу творчості як такого, що є необхідною умовою «існування Єдиного та його іманентного атрибуту» [18, с.150].

Разом з тим, вже в епоху Відродження та Нового часу людська творчість починає вивчатися з боку творчої діяльності окремої особистості, в ході якої створюються нові об'єкти дійсності. У цьому значенні творчий процес повинен мати внутрішній механізм і природу, протікати за певними стадіями, що задіє мотивацію і здібності людини тощо. Надалі актуальним стає дослідження креативності як явища і поняття супутнього творчості, що також пов'язане зі здібностями і діяльністю людини. На думку В. Яковлева, феномен креативності у багатьох філософів та психологів, починаючи з Декарта і закінчуючи сучасними дослідниками «штучного інтелекту», сприймається як деяка модель самого творчого процесу, що веде до пошуків універсального алгоритму творчості. Інакше висловлюючись, зусилля дослідників спрямовані в розвитку нормативно-функціональної програми креативності [18, с.154].

Відповідно, визначенню, даному в «Великому психологічному словнику», креативність – «це творчі можливості (здібності) людини, які можуть виявлятися в мисленні, почуттях, окремих видах діяльності, характеризувати особистість в цілому/ або її окремі сторони, продукти діяльності, процес їх створення» [13]. Виходячи з цього, можна спробувати використати поняття творчості і креативності як синоніми, маючи на увазі їх близький зміст та значення. Так, вперше креативність у 1930-ті роки. минулого століття була описана англійським статистиком, психологом, творцем двофакторної теорії інтелекту Спірменом Ч. Е., який займався вивченням людських здібностей [23]. У 1950 р. проблему

творчості як проблему креативності запропоновано розглядати у роботі «Креативність» американського психолога Дж. Гілфорда [20]. Саме у 1950 р. при вступі на посаду президента Американської психологічної асоціації Дж. Гілфорд запропонував психологам зосередити свою увагу на вивченні здібностей до творчості. Справжня «психометрична революція» у дослідженнях креативності відбулася на початку 1960-х роках – були створені лабораторії, факультети та спеціалізовані інститути, з'явилися нові концепції, методики та тести.

Оскільки питання креативності та творчості представлені у працях багатьох західних відомих авторів: Ч. Спірмена (1927), Дж. Гілфорда (1950), А. Маслоу (1970); К. Роджерса (1961), Є.П. Торренса (1974), то розглянемо деякі визначення, наведені у цих роботах. Так, наприклад, Роджерс К. (1961) розуміє під творчим процесом «створення за допомогою дії нового продукту, що виростає з одного боку, з унікальності індивіда, а з іншого - обумовленого матеріалом, подіями, людьми та обставинами життя» [22, р. 347]. На думку Є. П. Торренса, креативність – це не процес, а здатність, але не якась обоблива, а загальна здатність, що базується на констеляції загального інтелекту, особистісних показників і здібностей до дивергентного мислення. Ґрунтуючись на роботах Дж. Гілфорда, він розробив тести творчого мислення (Tests of Creative Thinking), які включали прості тести на дивергентне мислення, тести на вміння вирішувати проблемні ситуації та ін., що спиралися на такі критерії як побіжність, гнучкість і оригінальність [24]. Прямий зв'язок між поняттями «креативність» та «творчість» знаходять у роботах А. Маслоу (1968), який у термінах підходу щодо самоактуалізації особистості постулює початковий творчий потенціал, властивий кожній людині та розглядає креативність (у його трактуванні це «creativity») як частину процесу розвитку здорової особистості [21]. Можна сказати, що він більше фокусувався на особистості, ніж на чо-

мусь іншому, вивчаючи проблему творчості. На його думку, бути креативним означає самореалізуватися, самовизначитися, тобто креативність – це частина кожної здорової особистості. Цей напрям був продовжений у роботах Ф. Беррона, який спирався на поняття «установки на оригінальність», що лежать в основі творчості [19].

Отже, можна погодитися з думкою Л. Єрьоміної, яка вказує, що «існує складність поняття «креативність», його трактування як потенціалу, здатності до творчості, процесу, продукту, середовища, типів творчої особистості, що передбачає аналіз цієї категорії в аспектах творчого мислення (М. Воллах, Дж. Гілфорд, Є. П. Торренс, М. А. Холодна, Н. Ю. Хрящова та ін); загальної творчої здібності (Дж. Гілфорд, Є. П. Торренс); здібності до творчості (В. М. Дружинін, Л. Д. Лебедева, А. В. Морозов та ін.); властивості особистості (І. М. Киштимова, Є. Л. Яковлева); системної психічної освіти (Т. А. Барішева, Ю. А. Жигалов); творчої уяви (Л. С. Виготський, Л. Б. Єрмолаєва-Томіліна та ін.); творчої обдарованості (В. М. Дружинін, А. І. Савенков та ін.)...» [7, с. 40].

Справді, можна зафіксувати, що сьогодні є неоднозначність та дискусійність у питанні співвідношення понять «творчість» та «креативність» між дослідниками різних шкіл та напрямів. З нашої точки зору, незважаючи на тенденцію зближення цих понять, яка, безсумнівно, присутня в даний час, все ж таки між ними існує певна відмінність. Підставою для цього можуть бути як змістовні аспекти їх понять, так і їх сутнісні відмінності, що спираються на вивчення природи і сенсу творчості.

Якщо говорити про змістовний аспект, необхідно звернутися до мовних особливостей вживання цих понять. Так, у роботі Н. М. Азарової «Креативність як слово та як концепт» (2014) проводиться розрізнення цих понять, і навіть певною мірою відзначається їхня опозиційність. «Творчість та креативність можна протиставити за параметрами вертикальність – горизонтальність. Креативність – це спроба встановити

горизонтальні відносини на відміну творчості, сутнісною характеристикою якого є вертикаль. Це легко продемонструвати на поєднанні зі словом влада: можна сказати «влада творчості», але набагато менш прийнятною є «влада» креативності. Семантику вертикалі реалізує і концепт дар. Слово дар асоціюється з творчістю (творчий дар – те, що дається, але необов'язково отримує позитивну оцінку суспільства). Слово креативність не поєднується із даром (неможливо – «креативний дар», або дар креативності), але поєднується зі словом здібності. Креативні здібності – це те, що досягається самостійно та оцінюється суспільством» [4, с. 22].

Також можна помітити, що творчість має відтінок впливу, владності (творчий дар визначає, підпорядковує собі життя того, хто його має). Креативність, однак, втрачає цю ідею, стає чимось бажаним та керованим. Отже, спираючись на ці розвідки можна дійти висновку, що творчість більше пов'язана з онтологічними категоріями, а креативність – з соціально-культурними. Крім того, досить часто зустрічається вираз «істина творчості», але неможливо ужити словосполучення «істина креативності» [4, с. 23]. На основі звернення до емоційної компоненти також можна простежити їхню відмінність: якщо творчість корелює з таким спектром емоцій, як радість, страждання, муки тощо, то креативність має нейтральний емоційний відтінок, вона більш технологічна. Більше того, якщо звернути увагу на вираз «творча особистість», то основним його значенням буде зв'язок з ідеєю самореалізації, саморозвитку та самоактуалізації людини. Тим часом поняття «креативна особистість» вживається значно рідше, і в більшості випадків говорять «креативний начальник», «креативна подруга», наголошуючи на соціальному статусі людини, тобто у креативності є соціальний аспект [4, с. 24–25].

Психолого-педагогічна сторона проблеми творчості та креативності, представлена у вітчизняних дослідженнях (М. І. Дяченко, О. В. Дорошенко, В. В. Клименко, В. В. Рибалка, В. А. Романець та ін.) по-

казує, що творчість розглядається, як правило, як властивий людині вид активної діяльності, а креативність як здатність до такої діяльності. У цьому вся сенсі пріоритет віддається творчості, в якій найповніше і всебічно представлена цілісність, індивідуальність і неповторність особистості, її прагнення самореалізації і саморозвитку. «Аналіз першоджерел історико-педагогічної літератури, наукових досліджень дозволяє стверджувати, що більшість науковців визначають творчість як системне явище, певну сукупність взаємопов'язаних елементів: творчі можливості, творчий процес, ступінь індивідуального розвитку творчих здібностей та якостей особистості, які забезпечують творчу діяльність, яку можна спрямувати та стимулювати...» [2, с. 5].

З цією загальною позицією цілком можна погодитися, оскільки у психосинергетиці проблема творчості також розглядається в контексті природної нелінійної цілісності людини, тобто як особливий механізм самоорганізації особистості (Кривцова Н. В., 2018). Грунтуючись на визначенні психіки людини як складної нелінійної системи, що самоорганізується, яке є базовим у психосинергетиці, її засновником І. В. Єршової-Бабенко було запропоновано концепт «brain-psyche-(mind / consciousness...)» [8; 9; 10; 16]. «Концепт «brain-psyche-(mind / consciousness...)», або «мозок-психіка(розум/свідомість...)» має важливе значення для сучасних досліджень людини, оскільки вказує на властиву їй природну цілісність, на підставі якої людина живе і діє в навколишньому соціальному світі. Він базується на філософському принципі «Ціле в Цілому», що дозволяє розглядати його складові не як окремі елементи (частини), а як самостійні нелінійні цілісності, якими є мозок, психіка, свідомість та інші складові психіки, що виділяються в ній сучасною наукою» [10, с. 410].

Виходячи зі складної та різномірної природи аналізованого концепту, до його основних характеристик належать: 1) нелінійність та нерівноважність; 2) дисипативність; 3) хаотизація; 4) самоорганіза-

ція; 5) «цілісно-цілісність», що має на увазі «цілісність-у-цілісності», коли відділення «однієї» призводить до зникнення всього цілого. Інакше кажучи, концепт «brain-psyche-(mind /consciousness...)» є неподільна на частини єдність мозку, психіки та її складових, що проявляється у всіх рівнях і в усіх вимірах соціального життя людини, тобто у її «життєвому світі» і також у її внутрішньопсихічному світі. У зв'язку з цим будь-який вид людської діяльності (пізнавальна, творча, соціо-культурна, тощо) може бути розглянута з позицій гіпертеорії даного концепту, оскільки людина має цю початкову природну цілісність. Ґрунтуючись на цьому, можна виділити «психомірність» як базову характеристику різних систем/середовищ, пов'язаних із людиною та її діяльністю. Так, у наших роботах було запропоновано поняття «психомірність соціальної реальності», яке фіксує залежність соціальних феноменів та процесів від психіки людини, яка є їхнім ключовим параметром [12].

Звертаючись до проблеми творчості на цих підставах, можна показати, що творчість людини розвивається за синергетичними принципами – у неї присутня самоорганізація, хаотизація, нелінійність. Тому характерною характеристикою творчості є створення нового, того, чого раніше не існувало, і що вимагає проявів цілісності та індивідуальності всієї людської особистості. «У творчій праці, що створює щось об'єктивно значуще і водночас нове, є то, що привнесене особистістю, оригінальне, то що має відбиток цієї особистості, тобто об'єктивна і особистісна значимість діяльності можуть максимально збігтися. У творчому праці знаходить собі простір гра творчих сил особистості» [17, с. 649].

Креативність у такому разі розглядається як здатність до загальної творчої діяльності, оскільки певною мірою вона розвивається внаслідок наслідуваності: «первинна креативність» розвивається у ранній період життя людини (3–5 років), «спеціалізована креативність» у пізніший період (від 13 до 20 років) [6, с. 95]. Основною ха-

рактеристикою креативності є діяльність з комбінування «готових» елементів і конструкцій, які можуть бути новими, але все ж тією чи іншою мірою існували і відомі раніше. З іншого боку, виходячи з креативності відбувається формування творчого потенціалу особистості. «Дослідниками встановлено, що розвиток творчого потенціалу більше залежить від специфіки та виховання, аніж від віку, тому умови розвитку творчих здібностей (креативності. – Д. К.) дуже важливі. Виховання творчих можливостей слід ґрунтувати на обліку індивідуальних особливостей та використання індивідуальних методів роботи. Для цього у школі, в інституті чи на роботі слід організовувати діяльність так, щоб вона сприяла проявам творчості та внутрішньої мотивації» [1, с. 199].

Вивчення творчості на підставі психосинергетичного підходу, тобто на підставі концепту «brain-psyche-(mind /consciousness...)» має певні здобутки, оскільки показує природу творчості, яка базується на самоорганізації особистості як нелінійної складної динамічної системи. Отже, можна казати про новий аспект дослідження творчості «психомірність творчості», яка необхідна для розвитку особистості з урахуванням її цілісності та складності на рівні мозок-психіка-свідомість. Для сучасної освіти і виховання уявлення про таку складність має вагомий наслідок, що стосуються утворення нових умов для відносин між вчителем та учнями, нових принципів навчання, нового підходу до питань адаптації та екології психіки учнів.

Висновки. Творчість як вид психічної діяльності є складний феномен, який істотно впливає як на життя окремої людини, так і на всю соціально-культурну дійсність. Проблема творчості всебічно і глибоко вивчалася з боку різних аспектів та у різних соціально-гуманітарних дисциплінах: філософії, лінгвістиці, психології, соціології тощо. З позицій психосинергетики творчість є механізмом самоорганізації особистості, в якому проявляється її цілісність, складність і не лінійність її розви-

тку. Базуючись на концепті «brain-psyche (mind/consciousness...)», який фіксує дані характеристики особистості, можна виявити відмінність творчості від креативності,

незважаючи на близькість цих феноменів. Розвиток креативності у процесі виховання та навчання сьогодні потребує особливих умов та індивідуального підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Дорошева О.В.** (2017). Особливості вивчення творчого потенціалу особистості // ХАРКІВ-СЬКИЙ ОСІННІЙ МАРАФОН ПСИХОТЕХНОЛОГІЙ: матеріали науково-практичної конференції, (Харків, 28 жовтня 2017 року) / М-во освіти і науки України, ХНПУ імені Г.С. Сковороди [та ін.]. – Харків: Вид-во «Діса плюс», с.199-201
2. **Дяченко М.І.** (2016). Творчість і креативність як педагогічні категорії: історичний аспект // Журнал Науковий Огляд, № 5 (26), с.1-11.
3. **Кривцова Н.В.** (2018). Психологічні особливості потенціалу самореалізації особистості. Дис... на здобуття наукового ступеня к. псих. н. спеціальність 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології», ОНУ імені І.І. Мечникова, 288с.
4. **Азарова Н.М.** (2014). Креативность как слово и как концепт // Критика и семиотика, 2014, с.21-30.
5. **Дружинин В.Н.** (1995). Психология общих способностей // Психология. Журнал Высшей школы экономики. Т. 2. № 3. с. 94–107.
6. **Дружинин В.Н.** (2005). Творчество: природа и развитие // Психология. Журнал Высшей школы экономики. Т. 2. № 3. с. 91–94.
7. **Еремина Л.И.** (2013). К вопросу о формировании креативности личности // Человек, субъект, личность в современной психологии. К 80-летию А.В. Брушлинского. Том 3/Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.А. Сергиенко.М. Изд-во «Институт психологии РАН», с.40-42
8. **Ершова-Бабенко И.В.** (1992). Методология исследования психики как синергетического объекта. Одесса: ОДЭКОМ, 124 с.
9. **Ершова-Бабенко И.В.** (2019). Гипертеория «brain-psyche-mind/consciousness» – постнеклассическое общее решение проблемы и методология исследования психомерности. Norwegian Journal of Development of the International Science. № 29. pp. 45–50.
10. **Ершова-Бабенко И.В.** (2021). Концепт «brain-psyche-(mind/consciousness...)» и вопрос гипертеории концепта // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. Вып. 3, с.405-413
11. **Карпенко В.В.** (2013). Творчество и креативность как психологические феномены // Теоретичні і прикладні проблеми психології, № 2(31), с.140-150
12. **Козобродова Д.М.** (2020). Проблема психомерности социальной реальности и ее роль в крайне неравновесном поведении социальных сред в контексте самоорганизации // Norwegian Journal of development of the International Science, No 45, с.45-52.

REFERENCES

1. **Dorosheva O.V.** (2017). Osoblivosti vivchennya tvorchoho potentsialu osobistosti KHARKIVS'KY OSINNIY MARAFON PSYKHOTEKHNOLOHIY: materialy naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, (Kharkiv, 28 zhovtnya 2017 roku) / M-vo osvity i nauky Ukrainy, KhNPU imeni H.S. Skovorody [ta in.]. – Kharkiv: Vyd-vo «Disa plyus», s.199-201. [in Ukrainian]
2. **Dyachenko M.I.** (2016). Tvorchist' i kreativnist' yak pedagogichni kategorii: istorichnii aspekt // Zhurnal Naukovii Oglyad, № 5 (26), s.1-11. [in Ukrainian]
3. **Kryvtsova N.V.** (2018). Psykholohichni osoblyvosti potentsialu samorealizatsiyi osobystosti. Dys...na zdobuttya naukovoho stupenya k. psykhn. n. spetsial'nisty 19.00.01 «Zahal'na psykholohiya, istoriya psykholohiyi», ONU imeni I.I. Mechnykova, 288s. [in Ukrainian]
4. **Azarova N.M.** (2014). Kreativnost' kak slovo i kak kontsept // Kritika i semiotika, 2014, s.21-30. [in Russian]
5. **Druzhinin V.N.** (1995). Psikhologiya obshchikh sposobnostei // Psikhologiya. Zhurnal Vyshehei shkoly ekonomiki. T. 2. № 3. s. 94–107. [in Russian]
6. **Druzhinin V.N.** (2005). Tvorchestvo: priroda i razvitie // Psikhologiya. Zhurnal Vyshehei shkoly ekonomiki. T. 2. № 3. s. 91–94. [in Russian]
7. **Eremina L.I.** (2013). K voprosu o formirovaniy kreativnosti lichnosti // Chelovek, sub"ekt, lichnost' v sovremennoi psikhologii. K 80-letiyu A.V. Brushlinskogo. Tom 3/ Otv.red. A.L. Zhuravlev, E.A. Sergienko.M. Izd vo «Institut psikhologii RAN, s.40-42 [in Russian]
8. **Ershova-Babenco I.V.** (1992). Metodologiya issledovaniya psikhiki kak sinergeticheskogo ob"ekta. Odessa: ODEKOM, 124 s. [in Russian]
9. **Ershova-Babenco I.V.** (2019). Giperteoriya «brain-psyche-mind/consciousness» – postneklassicheskoe obshchee reshenie problemy i metodologiya issledovaniya psikhomernosti. Norwegian Journal of Development of the International Science. № 29. pp. 45–50. [in Russian]
10. **Ershova-Babenco I.V.** (2021). Kontsept «brain-psyche-(mind/consciousness...)» i vopros giperteorii kontseptu // Vestnik Permskogo universiteta. Filosofiya. Psikhologiya. Sotsiologiya. Vyp. 3, s.405-413 [in Russian]
11. **Karpenko V.V.** Tvorchestvo i kreativnost' kak psikhologicheskie definitsii /// Teoretichni i prykladni problemy psykholohiyi, # 2(31), s.140-150 [in Russian]
12. **Kozobrodova D.M.** (2020). Problema psikhomernosti sotsial'noi real'nosti i ee rol' v kraine neravnovesnom povedenii sotsial'nykh sred v kontekste samoorganizatsii // Norwegian Journal of development of the International Science, No 45, s.45-52. [in Russian]

13. Креативность / Большой психологический словарь (2004). Под ред. Б. Мещеряковой, В. Зинченко В. Спб.: Олма-пресс, 666с. Электронный ресурс: Режим доступа: // https://gufo.me/dict/psychologie_dict
14. **Минюшев Ф.И.** (2004). Социология культуры: Учеб. пособие для студентов вузов. М.: Акад. проект, 270с.
15. **Платон.** (1965). Избранные диалоги / Ред. А. Егуннов, пер. В.С. Соловьев. М.: Худ.литература, 442 с.
16. Психосинергетика (2020): методологический статус, теория и практика: юбил. сб. науч. тр. проф. И.В. Ершовой-Бабенко / ред.-сост. В.Б. Ханжи, Н.В. Кривцова. Одесса: Фенікс, 256 с.
17. **Рубинштейн С.Л.** 2002. Основы общей психологии. Спб.: Питер, 720с.
18. **Яковлев В.Я.** (2003). Философия творчества в диалогах Платона // Вопросы философии. № 6, с. 142-154
13. Kreativnost' / Bol'shoi psikhologicheskii slovar' (2004). Pod red. B. Meshcheryakovoi, V. Zinchenko V. Spb.: Olma-press, 666s. [in Russian]
14. **Minyushev F.I.** (2004). Sotsiologiya kul'tury : Ucheb. posobie dlya studentov vuzov. M. : Akad. proekt, 270s. [in Russian]
15. **Platon.** (1965). Izbrannye dialogi / Red. A. Egunov, per. V.S. Solov'ev. M.: Khud.literatura, 442s. [in Russian]
16. Psikhosinergetika (2020): metodologicheskii status, teoriya i praktika: yubil. sb. nauch. tr. prof. I.V. Ershovoi-Babenko / red.-sost. V.B. Khanzhi, N.V. Krivtsova. Odessa: Feniks, 256 s. [in Russian and Ukrainain]
17. **Rubinshtein S.L.** (2002). Osnovy obshchei psikhologii. Spb.: Piter, 720s. [in Russian]
18. **Yakovlev V.Ya.** (2003). Filosofiya tvorchestva v dialogakh Platona // Voprosy filosofii. № 6, 2003, s. 142-154 [in Russian]

19. **Barron, F. X.** (1969). Creative Person, Creative Process. New York: Holt, Rinehart & Winston/
20. **Guilford, J.P.** (1950) Creativity, American Psychologist, Volume 5, Issue 9, 444–454.
21. **Maslow A. H.**, (1968). Toward a Psychology of Being, (2nd Ed.). Princeton, NJ:.
22. **Rogers, Carl.** (1961). On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. London, 305 p.
23. **Spearman C.,** (1927). The abilities of man : their nature and measurement. Macmillan and Co., Limited, London, 474 p.
24. **Torrance, E. P.** (1974). Torrance Tests of Creative Thinking. Scholastic Testing Service, Inc.